

УДК 347.511(477)

С. А. ЗАГОРОДНІЙ,*кандидат юридичних наук,**доцент кафедри цивільно-правових дисциплін**навчально-наукового інституту права та масових комунікацій**Харківського національного університету внутрішніх справ*

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИНИКНЕННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Визначено підстави виникнення цивільно-правової відповідальності. проаналізовано основні концепції виникнення цивільно-правової відповідальності. Доведено доцільність застосування до досліджуваних правовідносин конструкції складу цивільного правопорушення.

Цивільно-правова відповідальність належить до тих правових явищ, які завжди привертала увагу дослідників. Проблеми цивільно-правової відповідальності включають з'ясування сутності цього поняття, його правової мети, визначення розміру відповідальності тощо. Положення цивільно-правової відповідальності досить тісно пов'язані з положеннями юридичної відповідальності, тому що поняття «цивільно-правова відповідальність» і «юридична відповідальність» співвідносяться як видове і родове.

Не можна не погодитись з Л. С. Мамутом, який вказував, що треба визнати дослідження відповідальності як такої заняттям дуже ризикованим. У деякому сенсі воно нагадує прохід мінним полем. Один необережний поступ (слово) – і вибух. Вибух обурення, звинувачень, спростувань тощо. Надто палкою за своїм соціально-історичним значенням ця проблема [1].

Однак найбільш гострим та дискусійним було і залишається питання підстав виникнення цивільно-правової відповідальності. З цього приводу слід вказати, що у цивілістиці склалися різні наукові погляди щодо їх визначення.

Протягом тривалого часу в юридичній науці радянського періоду панувала думка, що необхідною підставою цивільно-правової відповідальності є *склад цивільного правопорушення*. Вчення про склад цивільного правопорушення як необхідної та достатньої підстави було сформульоване та обґрунтоване Г. К. Матвеевим у роботі «Вина в радянському цивільному праві», що вийшла у 1955 р. [2]. Дослідник зазначав, що наявність складу цивільного правопорушення – загальна і, як правило, єдина підстава цивільно-правової відповідальності. Інакше кажучи, склад правопорушення є тим юридичним фактом, який породжує правовідносини між правопорушником та потерпілим і створює певні «претензії» потерпілого й обов'язки порушника з відшкодування збитків, завданих протиправною дією. За відсутності повноцінного складу правопорушення, на думку Г. К. Матвеева, слід говорити не про відповідальність, а про обов'язок відшкодувати шкоду чи сплатити штраф [3, с. 5–7].

Цю позицію підтримує і більшість сучасних авторів [4, с. 277–287; 5, с. 112–118; 6, с. 549–558; 7, с. 24–34]. Традиційним є набір елементів

складу цивільного правопорушення, який зазвичай компонується з наступних підстав: протиправна дія (бездіяльність); шкода (або шкідливі наслідки); причинний зв'язок між протиправними діями (бездіяльністю) і шкідливими наслідками; вина правопорушника [8, с. 703]. Перші три підстави вважаються явищами об'єктивного порядку, вина ж являє собою суб'єктивну підставу відповідальності.

Під складом цивільного правопорушення одні автори розуміють сукупність певних ознак правопорушення, що характеризують його як достатню умову відповідальності, інші – сукупність загальних, типових умов, наявність яких необхідна для покладення відповідальності за порушення цивільних прав та обов'язків і які в різних поєднаннях зустрічаються при будь-якому цивільному правопорушенні.

Однак останнім часом з'явилися й інші позиції щодо підстав виникнення цивільно-правової відповідальності.

Так, В. В. Вітрянський зазначає, що підставою цивільно-правової відповідальності (єдиною та загальною) є порушення суб'єктивних цивільних прав, як майнових, так і особистих немайнових, оскільки цивільно-правова відповідальність являє собою відповідальність одного учасника майнового обороту перед іншим, відповідальність порушника перед потерпілим, її загальною метою є поновлення порушеного права. При застосуванні цивільно-правової відповідальності не мають ніякого правового значення «шкідливі наслідки» з точки зору негативного впливу допущеного порушення цивільних прав на суспільні інтереси, «об'єктивна» та «суб'єктивна» сторони цивільного правопорушення.

За таких обставин В. В. Вітрянський підсумовує, що підставою виникнення цивільно-правової відповідальності є *саме порушення суб'єктивного цивільного права*, а використання конструкції «склад цивільного правопорушення» при покладенні відповідальності суперечить особливостям цивільно-правового регулювання. Саме ж поняття складу цивільного правопорушення, на думку автора, запозичене з кримінального права [8, с. 703–705].

В. С. Євтеєв, підтримуючи вказану концепцію, додає, що найбільш прийнятним є розуміння підстави цивільно-правової відповідальності як джерела її встановлення. У цьому аспекті він виділяє дві підстави відповідальності – закон і договір [9, с. 67–68].

Г. В. Хохлова, піддаючи критиці концепцію складу цивільного правопорушення, зазначає,

що єдиною та обов'язковою умовою цивільно-правової відповідальності є завдання майнової або немайнової шкоди, тобто применшення матеріального чи нематеріального блага. З цього автор робить не зовсім зрозумілий висновок про те, що підставою цивільно-правової відповідальності (єдиною і загальною) є порушення суб'єктивних цивільних прав [10, с. 80, 81].

Не погоджуючись із використанням конструкції складу правопорушення для з'ясування підстав виникнення цивільно-правової відповідальності, В. Д. Примак стверджує, що цивільна відповідальність може наставати за наявності різних умов, коло яких у кожному конкретному випадку встановлюється не тільки законом, а й договором, і може визначатися особливостями певного різновиду цивільних відносин та порушених прав [11, с. 140].

Виходячи з викладеного можна констатувати наявність кількох позицій щодо підстав виникнення цивільно-правової відповідальності, що протиставляються одна одній, а відтак у науці цивільного права відсутня єдність з цього приводу. Тому **метою** даною статті є визначення підстав виникнення цивільно-правової відповідальності. З'ясування таких підстав, по-перше, може сприяти більш активному захисту прав та інтересів сторін у практиці цивільно-правових відносин, та, по-друге, може дати своєрідний орієнтир для подальшого розвитку інституту цивільно-правової відповідальності.

Спершу слід визначити зміст такої правової категорії, як підстави, що застосовується в даному дослідженні, зважаючи на неоднаковість його використання в юридичній літературі. Окремі автори розрізняють поняття «підстави» та «умови». Зокрема В. В. Вітрянський вважає, що підставою настання цивільно-правової відповідальності є порушення суб'єктивного цивільного права, а умовами – встановлені законом обов'язкові загальні вимоги, дотримання яких необхідне для застосування цивільно-правової відповідальності (протиправність порушення суб'єктивних цивільних прав; наявність шкоди; причинний зв'язок між порушенням цивільних прав і шкодою; вина порушника) [8, с. 705].

У цьому аспекті цілком правильною та обґрунтованою видається позиція Н. В. Кузнецової, яка наголошує на тому, що навряд чи відрізняється запропоноване В. В. Вітрянським бачення умов та підстав від складу цивільного правопорушення [12, с. 43]. Ми вважаємо справедливим, що принципова відмінність між термінами «підстави» та «умови» відсутня.

Крім того межа, що проводиться між цими категоріями, фактично не має ані теоретичного, ані практичного значення. Відтак, *підстава в контексті даної статті* – це необхідна та достатня умова, за якої виникає певне явище (відповідальність, охоронювальне право, охоронювальний обов'язок, охоронювальні правовідносини тощо). Завдяки необхідності та достатності обраних умов, поняття отримує необхідний обсяг та зміст: воно не може розширюватися (якщо розширюється – немає жодної з умов) і не може звужуватися (якщо звужується – введено нові умови) [13, с. 874].

Визначаючи підстави виникнення цивільно-правової відповідальності, ми погоджуємося із застосуванням конструкції складу правопорушення для характеристики цього правового явища. Відповідальність боржника настає не за будь-якого порушення суб'єктивного цивільного права, на чому наголошують окремі вчені, а лише за наявності обставин, які законом визнаються необхідними для притягнення до такої відповідальності. Зазначені обставини і є підставами виникнення цивільно-правової відповідальності. До них, зокрема, належать: 1) протиправні дії боржника; 2) наявність наслідків у вигляді шкоди у кредитора; 3) наявність причинного зв'язку між діями боржника і наслідками у вигляді шкоди, що виникла у кредитора; 4) вина боржника.

Цивільно-правова відповідальність існує в межах відповідних цивільних правовідносин, оскільки вона виражається у несенні певних майнових обов'язків правопорушника перед потерпілим [14, с. 442], а відтак підставами її виникнення є юридичні факти, тобто певні життєві обставини, що є підставою виникнення, зміни чи припинення цивільних прав та обов'язків. Такі підстави, як протиправні дії боржника, вина боржника, наявність наслідків у вигляді шкоди у кредитора, та наявність причинного зв'язку між діями боржника і наслідками у вигляді шкоди формують юридичний склад, тобто певну сукупність фактів, необхідну для настання правових наслідків у вигляді притягнення боржника до цивільно-правової відповідальності.

Слід зазначити, що сам по собі факт порушення суб'єктивного цивільного права не є підставою для виникнення цивільно-правової відповідальності. У разі якщо протиправність поведінки суб'єкта цивільного права не спричиняє правових наслідків у вигляді заподіяння шкоди (матеріальної, моральної), притягувати таку особу до відповідальності є абсолютно

недоцільним. Наприклад, порушення такого особистого немайнового права як права автора на ім'я, що виражається у формі перекручення імені автора при опублікуванні твору, не тягне виникнення збитків. У даному випадку автор може вимагати лише внесення відповідних змін [15, с. 375].

Шкода є другою та неодмінною підставою виникнення цивільно-правової відповідальності. Під шкодою зазвичай розуміють зменшення або втрату (загибель) певного особистого чи майнового блага [5, с. 113].

Залежно від об'єкта правопорушення розрізняють майнову та моральну (немайнову) шкоду. Грошове вираження майнової шкоди називають ще збитками. За загальним правилом, встановленим ст. 22 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування. Збитками є:

1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки);

2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

Особа має право також і на відшкодування моральної (немайнової) шкоди. Сутність моральної шкоди виражається: 1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна; 4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи (ст. 23 ЦК України). Як зазначено у п. 3 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди», під моральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних і фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями чи бездіяльністю інших осіб.

Шкода є обов'язковою підставою виникнення цивільно-правової відповідальності, оскільки визначає наслідки протиправної поведінки кредитора. Без настання шкоди втрачається

необхідність відновлення порушеного права. Невипадково правовою метою цивільно-правової відповідальності називають захист цивільних прав та інтересів.

Відповідно до ст. 614 ЦК України особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлене договором або законом. Принцип вини було вперше чітко сформульовано в приватному праві Стародавнього Риму: правила «*casus a nullo praestatur*» (за випадок ніхто не несе відповідальності) та «*casus sentit dominus*» (випадок залишається на тому, кого він вражає) становили основні заповіді його юридичної системи. Враховуючи, що згідно з ч. 1 ст. 614 ЦК України особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання, вина трактується цивільним законодавством як нежиття особою всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання. І хоча закон виділяє дві форми вини – умисел та необережність, для притягнення боржника до цивільно-правової відповідальності форма вини не має правового значення, а збитки відшкодовуються ним у повному обсязі незалежно від того, діяв він навмисно або необережно. На відміну від кримінального права, за яким форма вини має важливе значення для кваліфікації злочину і визначення міри покарання, цивільне законодавство не ставить виникнення та обсяг відповідальності за завдану шкоду в залежність від форми вини. Вина, за загальним правилом, є тільки підставою, а не мірою відповідальності.

Утім, в окремих випадках вина є не обов'язковою, а факультативною підставою виникнення цивільно-правової відповідальності (так звана «безвинна відповідальність»). Зокрема, закон допускає притягнення до цивільно-правової відповідальності власника джерела

підвищеної небезпеки за заподіяну шкоду і без наявності вини.

Причинний зв'язок між протиправною поведінкою боржника та завданими такою поведінкою збитками є необхідною підставою цивільно-правової відповідальності, оскільки особа, яка порушила норми закону або умови договору, може нести відповідальність лише за наслідки, спричинені саме цим порушенням.

У той же час причинний зв'язок як одна з підстав виникнення відповідальності має відповідати певним вимогам. По-перше, причинний зв'язок повинен мати таку часову послідовність, коли протиправна поведінка передуює заподіяній шкоді. Тобто спочатку вчиняються дії, а потім з'являються відповідні негативні наслідки. По-друге, причина має породжувати наслідок, інакше кажучи, причинний зв'язок повинен бути прямим, а не навпаки. Наприклад, якщо в результаті операції хворому завдана шкода, то вирішальне значення будуть мати дії лікаря, який безпосередньо проводив операцію, а не осіб, призначених на цю посаду або осіб, які проводять атестацію медичних працівників [16, с. 49]. По-третє, причина та наслідок повинні бути юридично значущими, тобто здатними породжувати цивільні права та обов'язки в суб'єктів відповідного правовідношення.

Викладене вище дозволяє дійти висновку, що цивільно-правова відповідальність виникає внаслідок наступних підстав: 1) протиправні дії боржника; 2) наявність наслідків у вигляді шкоди у кредитора; 3) наявність причинного зв'язку між діями боржника і наслідками у вигляді шкоди, що виникли у кредитора; 4) вина боржника. А відтак можна констатувати правильність та обґрунтованість концепції складу цивільного правопорушення як загальної і єдиної підстави цивільно-правової відповідальності.

Список використаної літератури

1. Мамут Л. С. Проблема ответственности народа / Л. С. Мамут // Вопросы философии. – 1999. – № 8. – С. 19–28.
2. Матвеев Г. К. Вина в советском гражданском праве / Г. К. Матвеев. – К. : Изд-во КГУ, 1955. – 380 с.
3. Матвеев Г. К. Основания гражданско-правовой ответственности / Г. К. Матвеев. – М. : Юрид. лит., 1970. – 312 с.
4. Цивільне право України : підручник : у 2 т. Т. 1 / [В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, В. І. Жилінкова та ін. ; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького]. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 480 с.
5. Зобов'язальне право: теорія і практика : навч. посіб. для студ. юрид. вузів і ф-тів ун-тів / О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова, В. В. Луць та ін. ; за ред. О. В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 912 с.
6. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Загальна частина: академічний курс : підручник / З. В. Ромовська. – 2-ге вид., допов. – К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. – 594 с.

7. Казанфаров І. С. Загальні умови цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану порушенням особистих немайнових прав / І. С. Казанфаров // Вісник Одеського національного університету. – 2009. – Т. 14. – Вип. 1. Правознавство. – С. 24–34.
8. Брагинский М. И. Договорное право. Книга первая: Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – 2-е изд. – М. : Статут, 2005. – 842 с.
9. Евтеев В. С. Возмещение убытков как вид ответственности в коммерческой деятельности / В. С. Евтеев. – М. : Зерцало-М, 2005. – 184 с.
10. Хохлова Г. В. Понятие гражданско-правовой ответственности / Г. В. Хохлова // Актуальные проблемы гражданского права : сб. статей / [под ред. В. В. Витрянского]. – 2002. – Вып. 5. – С. 64–85.
11. Примак В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб : монографія / В. Д. Примак. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 432 с.
12. Кузнецова Н. С. Гражданско-правовая ответственность: понятия, условия и механизм применения / Н. С. Кузнецова // Альманах цивилистики : сб. статей / под ред. Р. А. Майданика. – 2010. – Вып. 3. – С. 30–48.
13. Гражданское право : актуальные проблемы теории и практики / под общ. ред. В. А. Белова. – М. : Юрайт-Издат, 2008. – 993 с.
14. Советское гражданское право : учеб. для студ. высш. учеб. заведений : Ч. 1 / под ред. В. Ф. Маслова и А. А. Пушкина. – Изд. 2-ое, перераб. и доп. – Киев : Вища шк., 1983 – 463 с.
15. Сергеев А. П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации : учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. / А. П. Сергеев. – М. : Велби ; Проспект, 2004. – 752 с.
16. Табунщиков А. Т. Институт компенсации морального вреда в российском гражданском праве / А. Т. Табунщиков ; под ред. С. В. Тычинина. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2007. – 124 с.

Надійшла до редколегії 28.12.2010

ЗАГОРОДНИЙ С. А. АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Определены основания возникновения гражданско-правовой ответственности. Проанализированы основные концепции возникновения гражданско-правовой ответственности. Доказана целесообразность применения к исследуемым правоотношениям конструкции состава гражданского правонарушения.

ZAGORODNIY S. A. ACTUAL PROBLEMS OF CIVIL LIABILITY ORIGIN

The grounds of civil liability origin are defined. Basic conceptions of origin of civil liability are analyzed. The expedience of application to the probed legal relationships of composition of civil offence construction is grounded.